

رقابت بانک ملی ایران با بانک شاهنشاهی ایران و فرایند واگذاری امتیاز نشر اسکناس به بانک ملی ایران (۱۳۱۳-۱۳۰۷ش.)

مظفر شاهدی^۱

چکیده

بانکداری نوین در ایران با تأسیس بانک های خارجی آغاز شد. بانک شاهنشاهی ایران (۱۳۲۷-۱۲۶۷ش./ ۱۹۴۸-۱۸۸۸م.) و بانک استقراضی روس (۱۳۰۰-۱۲۶۸ش./ ۱۹۲۱-۱۸۸۹م.) مهم ترین بانک های خارجی در ایران محسوب می شدند. بانک شاهنشاهی تا ۱۳۰۹ش./ ۱۹۳۰م. تنها بانک ناشر اسکناس در ایران بود و تلاش های ایرانیان در دوران مشروطه برای تأسیس بانک ملی به جایی نرسید. در ۱۳۰۷ش./ ۱۹۲۸م. بانک ملی ایران تأسیس شد و حدود دو سال بعد، امتیاز انحصاری نشر اسکناس در ایران از بانک شاهنشاهی سلب و به این بانک واگذار گردید. هدف از پژوهش حاضر، بررسی تاریخی دلایل و روندی است که موجبات تشکیل بانک ملی ایران، سلب امتیاز نشر اسکناس از بانک شاهنشاهی و واگذاری آن به بانک ملی ایران را فراهم آورد. این پژوهش به روش بررسی تاریخی و با بهره گیری از الگوی «ردیابی فرایند» انجام شده است و یافته های تحقیق، ما را به این نتایج رهنمون می کند که بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۷ش./ ۱۹۲۸م. با حمایت توأمان حاکمیت و مردم کشور تأسیس شد. بانک شاهنشاهی ایران، رقابت زود هنگامی را با بانک ملی ایران آغاز کرد و واگذاری امتیاز نشر اسکناس به بانک ملی ایران موقعیت بانک شاهنشاهی را تضعیف کرد.

واژگان کلیدی:

بانک ملی ایران، بانک شاهنشاهی ایران، امتیاز، نشر اسکناس، فرایند واگذاری.

مقدمه

به‌رغم آنکه حداقل از اواسط دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه، ضرورت تشکیل بانکی ملی و ایرانی به‌ویژه از سوی بازرگانان و محافل اقتصادی و تجاری کشور به‌انحاء گوناگون طرح می‌شد؛ اما بانکداری نوین، نخستین بار با تأسیس بانک‌های خارجی یعنی بانک شاهنشاهی توسط انگلیسی‌ها و بانک استقراضی توسط روسیه تزاری در ایران شکل گرفت. مهم‌ترین و جدی‌ترین تلاش ایرانیان برای تأسیس بانک ملی، در دوران نخست مشروطیت به‌دلیل عدیده داخلی و خارجی با ناکامی روبه‌رو شد؛ اما فکر تشکیل بانک ملی فراموش نشد. اگر چه اولین بانک ایرانی با تأسیس بانک قشون (سپه‌بعدی) در ۱۳۰۴ ش. / ۱۹۲۵ م. شکل گرفت؛ اما فقط با تأسیس بانک ملی ایران در ۱۳۰۷ ش. / ۱۹۲۸ م. بود که مستقل از بانک‌های خارجی فعال در ایران، گام‌های استوارتری برای گسترش نظام بانکداری نوین در کشور برداشته شد. با این حال، تأسیس بانک ملی ایران که با پشتیبانی اقشار وسیعی از مردم کشور همراه بود، موجبات نگرانی بانک شاهنشاهی ایران را فراهم آورد. پیش‌بینی می‌شد که در آینده‌ای نزدیک، رقابتی دشوار میان این دو بانک شکل می‌گیرد و موقعیت بلامنازع بانک شاهنشاهی در عرصه بانکداری ایران را آسیب‌پذیر می‌کند. دامنه فعالیت‌های بانک ملی به‌ویژه زمانی موقعیت انحصاری بانک شاهنشاهی ایران را در ایران با دشواری بی‌سابقه‌تری مواجه ساخت که در ۱۳۰۹ ش. / ۱۹۳۰ م. مجلس شورای ملی حق انحصاری انتشار اسکناس را که تا آن هنگام در اختیار بانک شاهنشاهی ایران بود، به بانک جدیدالتأسیس ملی ایران واگذار کرد. با عنایت به این امر، در مقاله پیش‌رو تلاش می‌شود به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: ۱. مهم‌ترین دلایل تأسیس بانک ملی ایران چه بود؟ ۲. واگذاری امتیاز انحصاری انتشار اسکناس توسط بانک ملی ایران چه فرایندی را طی نمود؟ پاسخ به این پرسش‌ها با بهره‌گیری از فن یا الگوی «ردیابی فرایند»^۱ و روش بررسی تاریخی، در چارچوب سه فرضیه زیر دنبال خواهد شد: ۱. تأسیس بانک ملی، آرزو و خواسته دیرپای اقشار وسیعی از مردم

۱. ردیابی فرایند (process racing): «روش یا تکنیکی است که در آن، تحلیلگر تلاش می‌کند تا مکانیسم‌های علی‌ای را مشخص کند که متغیر تبیین را به یک پیامد پیوند می‌دهد.» (درس‌گفتار دکتر حسن حضرتی؛ پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی؛ سه‌شنبه ۱۷ آذر ۱۳۹۴؛ محمدرضا طالبان، «تأملی بر تکنیک ردیابی فرایند در مطالعات انقلاب اسلامی ایران»، متین، ش ۴۰، صص ۱۱۸-۶۹).

کشور بود و با هدف پایان دادن به سلطه پولی و مالی - اعتباری و حتی سیاسی بانک‌های خارجی، به طور مشخص بانک شاهنشاهی ایران بر کشور صورت عملی به خود می‌گرفت؛ ۲. واگذاری امتیاز انحصاری انتشار اسکناس به بانک ملی ایران نقش قابل توجهی در تثبیت جایگاه این بانک به عنوان مهم‌ترین و تأثیرگذارترین بانک ایرانی ایفا می‌کرد؛ ۳. نارضایتی اقشار مختلف مردم کشور از سیاست‌های محدودکننده و خلاف قاعده بانک شاهنشاهی ایران در انتشار اسکناس که زیان‌های مالی و اقتصادی فراوانی را به همراه داشت، فزاینده و در عین حال دیرپا بود و بنابراین، فشار افکار عمومی در روند لغو امتیاز انحصاری انتشار اسکناس توسط آن بانک و واگذاری آن به بانک ملی نقشی مهم ایفا کرد.

فرایند تأسیس بانک ملی و دغدغه‌های بانک شاهنشاهی

اولین بار در صدر مشروطه بود که نمایندگان مجلس شورای ملی دوره اول، به طور جدی به طرح تأسیس بانک ملی توجه کرده و پس از مدت‌ها مذاکره فشرده، قانون تأسیس بانک ملی را تصویب و اساسنامه ای برای چگونگی و حیطه فعالیت آن تدوین کردند (پیروفر، ۱۳۷۳: ۲۷-۲۴؛ شاهی، ۱۳۷۸: ۱۷۰-۱۳۳)؛ اما به دلایل عدیده که مهم‌ترین آن بحران مالی گسترده دامن‌گیر دولت و حکومت بود و کارشکنی و عدم همکاری بانک شاهنشاهی (۱۳۲۷-۱۲۶۷ ش. / ۱۹۴۸-۱۸۸۸ م.) و بانک استقراضی (۱۳۰۰-۱۲۶۸ ش. / ۱۹۲۱-۱۸۸۹ م.) بر آن دامن می‌زد، طرح مذکور با شکست مواجه شد و به‌رغم تمام تلاش‌هایی که از سوی نمایندگان، تجار و اقشار مختلف مردم صورت می‌گرفت، در آن مقطع، بانک ملی پا نگرفت (شاهی، ۱۳۷۸: ۱۷۰-۱۳۳). بدین ترتیب، از همان زمان، ضرورت تأسیس بانک ملی در اذهان بسیاری از ایرانیان، از اقشار و گروه‌های مختلف باقی بود. در همان حال، بانک شاهنشاهی ایران که برخلاف نامش بانکی انگلیسی بود، طی سالیان طولانی فعالیت قدرتمندانه در عرصه تجاری-اقتصادی و اعتباری-مالی کشور، مورد نکوهش و انتقاد بسیاری از ایرانیان بود و می‌شود گفت قریب به اتفاق مردم کشور، تمایلی به تداوم فعالیت انحصارگرایانه بانک شاهنشاهی نداشتند. در همان حال، حضور سلطه‌گرایانه بریتانیا در شئون مختلف کشور، بیش از پیش موجبات انتقاد و اعتراض ایرانیان را از فعالیت بانک شاهنشاهی در ایران فراهم کرد. در میان عموم مردم این تلقی وجود داشت که بانک

شاهنشاهی جز تحکیم موقعیت بریتانیا و اتباع آن کشور در ایران گام برنمی‌دارد و بنابراین، مشتاقانه آرزومند تأسیس بانک ایرانی دارای نفوذ و قدرتی بودند که بتواند بر فعالیت بلامنازع بانک شاهنشاهی در ایران پایان داده و آن را محدود سازد. رفتارهای اساساً مداخله‌جویانه بریتانیا در ایران، نظیر عقد قرارداد ۱۹۱۹م. بیش از پیش، مردم ایران را از آن کشور و مؤسسات وابسته به آن متنفر و بدبین ساخته بود. از همان سال‌های نخست پس از کودتا، مطبوعات کشور، هر از چند گاه از حضور استعماری بریتانیا و مؤسسات و بنگاه‌های متعدد اقتصادی و مالی آن در ایران شدیداً انتقاد می‌کردند. چنان‌که در آستانه تأسیس بانک ملی (۱۳۰۷ش./ ۱۹۲۸م.)، مطبوعات کشور حملات شدیدی به تداوم فعالیت بانک شاهنشاهی و نیز شرکت نفت انگلیس و ایران می‌کردند. تا جایی که سفیر بریتانیا از دولت ایران خواست تا در باره این‌گونه حملات توضیحی قانع‌کننده ارائه دهد (زرگر، ۱۳۷۲: ۲۹۰). بدین ترتیب، بسیاری از ایرانیان آرزو داشتند با تأسیس بانک ملی، کنترل فائقه مالی، اعتباری و اقتصادی بانک شاهنشاهی و بریتانیا در ایران از میان برداشته شود (مکی، ۱۳۶۶: ۲۲۱/۶).

طرح تأسیس بانک ملی که از پاییز ۱۳۰۵ش. به‌عنوان لایحه‌ای قانونی تقدیم مجلس شورای ملی شده بود، سخت موجبات نگرانی بانک شاهنشاهی را فراهم آورد و در اولین قدم بر آن شد تا برای مشتریان خود تسهیلات بیشتری در نظر بگیرد و از میزان سود خود بکاهد (روزنامه ستاره/ایران، س ۱۲، ش ۹۵، یکشنبه ۲۰ آذر ۱۳۰۵: ۳). هم‌زمان با جدی‌تر شدن طرح تأسیس بانک ملی و نگرانی‌هایی که در باره چگونگی تأسیس و سرمایه اولیه آن در سطح جامعه به وجود آمده بود، برخی آگاهان به امور امیدوار بودند با تأسیس بانک ملی، از قدرت و کنترل فائقه بانک شاهنشاهی بر اقتصاد تجاری و مالی - اعتباری ایران کاسته شود و علاوه بر این، پیشنهاد می‌کردند که با بیرون کشیدن میلیون‌ها تومان سرمایه مردم و دولت از بانک شاهنشاهی، سرمایه لازم برای آغاز به کار بانک جدید ملی ایران فراهم شود (روزنامه اطلاعات، س ۲، ش ۲۹۰، چهارشنبه ۱ شهریور ۱۳۰۶: ۱).

از جمله کسانی که در فراهم‌آوردن مقدمات و طرح تأسیس بانک ملی تلاشی قابل‌اعتنا از خود نشان داد، آرتور چسلر میلسپو، رئیس کل مالیه بود که امیدوار بود با تأسیس این بانک نفوذ و قدرت بلامنازع بانک شاهنشاهی را در عرصه اقتصادی - تجاری و مالی - اعتباری کشور به حداقل کاهش دهد (زرگر، ۱۳۷۲: ۷؛ میلسپو، ۱۳۵۶: ۲۱۷ - ۲۱۵). علاوه

بر آن، بسیاری از رجال سیاسی کشور نیز مشتاقانه، طرح تأسیس بانک ملی را پی گرفتند تا در آینده‌ای نه‌چندان دور، توسعه‌طلبی بیشتر سیاسی-اقتصادی بانک شاهنشاهی را مهار کنند. چنان‌که محمدعلی فروغی طی گفتگویی با ویپر بلوشر، سفیر آلمان در ایران اظهار داشته بود: «ایران دائماً باید مواظب باشد که ابزارهای نفوذکردن انگلیس مانند بانک شاهنشاهی ایران در چهارچوب و حدود و ثغور معین بمانند» (بلوشر، ۱۳۶۳: ۱۸۹). از دیگر کسانی که در آن برهه، بر ضرورت تأسیس بانک ملی و محدودکردن فعالیت بانک شاهنشاهی پای می‌فشرد، نصرت‌الدوله فیروز، وزیر مالیه بود. گفته می‌شد، به‌خاطر همین پافشاری‌های او برای تأسیس بانک ملی بود که بعدها انگلیسی‌ها کینه‌ او را به دل گرفتند (فیروز، ۱۳۷۸، ۶۰/۳-۵۸). نمایندگان سیاسی و محافل مالی-اقتصادی آلمان در ایران نیز که در آن روزگار رقابت و دشمنی سختی با انگلیسی‌ها داشتند، به‌شدت از طرح تأسیس بانک ملی پشتیبانی کردند و هنگامی که پس از تأسیس بانک ملی، تعدادی از کارشناسان آلمانی در رأس آن قرار گرفتند، فعالیت بانک ملی به‌سرعت، به سوی رقابت تنگاتنگ با بانک شاهنشاهی سوق داده شد (بلوشر، ۱۳۶۳: ۱۹۱-۱۹۰).

بدین ترتیب، نمایندگان مجلس شورای ملی دوره ششم، از آذر ۱۳۰۵ ش. / دسامبر ۱۹۲۶ م. مذاکرات خود را در باره ضرورت و چگونگی تأسیس بانک ملی آغاز کردند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۶، جلسه ۴۴) و نهایتاً پس از مدت‌ها مذاکره، در ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۶ ش. / ۵ مه ۱۹۲۷ م. «قانون اجازه تأسیس بانک ملی ایران» از تصویب نمایندگان مجلس شورای ملی گذشت که هدف آن کمک به امر پیشرفت تجارت، فلاح، صنعت و زراعت اعلام شده بود (همان: ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۶). هر چند، در آغاز امر، بانک ملی فعالیتش را به‌عنوان یک بانک عادی آغاز کرد؛ اما به تدریج ولی مداوم، بر دامنه فعالیت هایش افزود و با تمهیداتی که برای اخذ امتیاز اسکناس برای آن اندیشیده شد، نفوذ قابل توجهی در کنترل مالی-اعتباری کشور به دست آورد و در همان حال، از دامنه فعالیت‌های بانک شاهنشاهی کاسته شد. مقررات و نیز اساسنامه بانک ملی، گستره دامنه‌داری برای فعالیت آن در نظر گرفته بود و به زودی، با آغاز فعالیت بانک ملی آشکار شد که بانک شاهنشاهی، برخلاف سالیان گذشته، این بار رقیبی قدرتمند پیش رو دارد (جهانشاهی، ۱۳۳۸: ۹۵-۹۴). پس از تصویب قانون تأسیس بانک ملی، هیئتی آلمانی به ریاست کورت

لیندن بلات برای مدیریت آن در نظر گرفته شد و پس از فراهم آمدن مقدمات لازم، لیندن بلات و نصرت‌الدوله فیروز وزیر مالیه، طی اعلانی مشترک، تاریخ ۱۷ شهریور ۱۳۰۷ ش. / ۸ سپتامبر ۱۹۲۸ م. را برای آغاز فعالیت بانک ملی ایران در نظر گرفتند:

اعلان به استحضار عامه می‌رساند که برحسب قانون مصوب ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۶، شرکتی زیر عنوان بانک ملی ایران در تهران تأسیس شده از سرمایه‌ای که به موجب قانون مزبور و به موجب اساسنامه مصوبه از طرف هیئت وزراء عظام و کمیسیون قوانین مالیه مجلس شورای ملی برای بانک مقرر گردیده و فعلاً معادل دومیلیون تومان به عنوان سرمایه سهامی تعیین و صدی چهل آن برای تأسیس و افتتاح بانک از طرف دولت نقداً پرداخت شده است، بانک مذکور مطابق مقررات اساسنامه خود که طبع و نشر گردیده به تمام معاملات صرافی اقدام نموده و به بسط تجارت و توسعه امور صنعتی و فلاحتی در ایران اهتمام خواهد داشت. تاریخ شروع معاملات بانک ۱۷ شهریور ۱۳۰۷ خواهد بود. وزیر مالیه - فیروز، رئیس بانک ملی ایران - کورت لیندن بلات (جهانشاهی، ۱۳۳۸: ۸۵).

آغاز فعالیت بانک ملی؛ رقابت با بانک شاهنشاهی

بانک ملی از همان آغاز فعالیت، با رقابت و دشمنی پیدا و پنهان بانک شاهنشاهی روبه رو شد که مصمم بود با به‌کار بستن سیاست های مالی - اعتباری ویژه، از گسترش فعالیت بانک ملی جلوگیری به عمل آورده، مردم کشور را از آن دلسرد کند (مکی، ۱۳۶۶، ۵۰۱/۴ - ۵۰۰). روزنامه ایزوستیا چاپ مسکو در شماره ۳۴۱ خود (۲۴ مهر ۱۳۰۷ ش. / ۱۶ اکتبر ۱۹۲۸ م.) که اندک زمانی از آغاز فعالیت بانک ملی سپری می‌شد، به تلاش بانک شاهنشاهی جهت رقابت زود هنگام با این مؤسسه جدیدالتأسیس چنین اشاره می‌کند:

جرائد طوفان و شفق سرخ ضمن مقالات خود توجه دولت را به رقابت بین بانک انگلیس و بانک جدید ملی ایران جلب می‌نمایند که بانک انگلیس وسائل کشمکش را با بانک ملی ایران فراهم ساخته است. جرائد فوق‌الذکر به دولت پیشنهاد می‌کنند که انحصار طبع و انتشار اسکناس که امتیاز آن را به بانک انگلیس داده است، ملغی نموده و امتیاز مزبور را به بانک ملی جدیدالتأسیس ایران اعطا نماید. اخبار مندرجه در روزنامه های ایران شدت کشمکش بانک انگلیس موسوم به بانک شاهنشاهی با بانک ملی ایران که جدیداً تأسیس

گشته و از ۸ سپتامبر شروع به کار نمود تصدیق می‌نماید... دولت ایران به وسیله تأسیس بانک ملی می‌خواهد خود را از تسلط بانک انگلیس رها سازد ولی بانک انگلیس برای برهم‌زدن کارهای بانک ملی همه قسم اقدامات به عمل می‌آورد (ساکما: ۲۴۰، فیش: ۳-۲۷-۳۱۴).

از همان روزهای نخست اعلام تأسیس بانک ملی، مهم‌ترین مشکل، چگونگی تهیهٔ مبالغی سرمایه برای آغاز فعالیت آن بود. یکی از راه‌هایی که می‌توانست بدون تحمیل هزینه ای بر دولت، بخشی از سرمایهٔ اولیهٔ بانک را تأمین کند، تشویق مردم کشور به اخذ سپرده های خود از بانک شاهنشاهی و تسلیم آن به بانک ملی بود. در این میان، علاوه بر فعالیت های پیدا و پنهان دولت و مسئولان بانک ملی، نشریات وقت نیز به انحای گوناگون می‌کوشیدند، تجار و صاحبان سرمایه را به سپرده‌گذاری در بانک ملی تشویق و ترغیب کنند، از جمله روزنامهٔ اطلاعات در ۱۳ و ۱۴ شهریور ۱۳۰۷ ش. / ۴ و ۵ سپتامبر ۱۹۲۸ م. با برشمردن زیان‌های زائدالوصف سیاسی-اقتصادی حضور و فعالیت بانک‌های خارجی در کشور، ایرانیان را تشویق و ترغیب می‌کرد، جهت کاستن از نفوذ سیاسی-اقتصادی بانک شاهنشاهی و نیز دولت بریتانیا در ایران، سرمایه‌های نقدی خود را از بانک شاهنشاهی خارج کنند و به بانک ملی بسپارند (روزنامه/اطلاعات، س ۳، ش ۵۷۱، سه شنبه ۱۳ شهریور ۱۳۰۷: ۱ و ۵۷۲، چهارشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۰۷: ۱).

مدیران بانک شاهنشاهی که در سال‌های پیش از آن، تأسیس و فعالیت چند بانک داخلی و خارجی مانند بانک روس و ایران، بانک ایران و بانک سپه را چندان جدی نگرفته بودند، هنگامی که طرح تأسیس بانک ملی صورت عملی به خود گرفت و از تصویب نهایی مجلس شورای ملی گذشت، از این مؤسسهٔ جدید، سخت احساس نگرانی کردند. مسئولان بانک شاهنشاهی که از روند روبه‌گسترش نفرت عمومی مردم ایران از تداوم فعالیت بلامنازع بانک در ایران آگاهی بسنده‌ای داشتند، پس از تأسیس بانک ملی، به تدریج بر این باور قرار گرفتند که در آینده ای نه‌چندان دور، چالشی سخت را با آن پیش رو دارند. مدیران بانک شاهنشاهی که احساس می‌کردند آرتور میلیسپو مستشار مالی وزارت دارایی ایران نقش قابل توجهی در تأسیس بانک ملی داشته است، از همان آغاز، دولت ایران را به خاطر مغایرتی که به زعم آنان، اساسنامهٔ بانک جدیدالتأسیس ملی با مفاد امتیازنامهٔ بانک شاهنشاهی داشت، مورد انتقاد و اعتراض قرار دادند؛ اما دولت ایران آن اعتراضات را نادیده گرفت و بدین ترتیب،

مدیران بانک شاهنشاهی در صدد برآمدند رقابت سنگین و به قول خود «بدون ترحمی» را با بانک جدیدالتأسیس ملی آغاز کنند (Jones. 1989. Vol 1: 205-208). بر همین اساس هم بود که مدیران بانک ملی و نیز مسئولان امر در دولت، به زودی دریافتند که برای تأمین سرمایه اولیه بانک ملی نخواهند توانست بر کمک های احتمالی بانک شاهنشاهی تکیه کنند. پیش از آن و در ۱۳۰۵ ش. / ۱۹۲۶ م. که طرح اولیه تأسیس بانک ملی مورد توجه نمایندگان مجلس قرار گرفت، یکی از راه های تأمین سرمایه اولیه این بانک، در احتمال اخذ قرضه ای از بانک شاهنشاهی جستجو شده بود (روزنامه ستاره/ایران، س ۱۲، ش ۵۷، جمعه ۲۴ مهر ۱۳۰۵: ۲). در همان زمان، آرتور میلیسپو، مستشار آمریکایی مالیه ایران پیشنهاد کرده بود تا برای تأمین سرمایه اولیه بانک ملی، از وجوه حاصل از انحصار تجارت قند و شکر که عاید دولت می شد و تا آن زمان در بانک شاهنشاهی به ودیعه گذاشته می شد و نیز فروش بخشی از اراضی خالصه و جواهرات سلطنتی، بهره گرفته شود. این پیشنهاد مورد تأیید دولت و نمایندگان مجلس شورای ملی نیز قرار گرفته بود (همان: ش ۳۶، پنجشنبه ۲۴ شهریور ۱۳۰۵: ۱). مجلس شورای ملی دوره ششم، در اوایل بهمن ۱۳۰۵ ش. / ژانویه ۱۹۲۷ م. طرح مذکور را که به صورت لایحه ای از سوی دولت تقدیم شده بود، تصویب نهایی کرد (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۶، جلسه ۹۸). بدین ترتیب، با آغاز فعالیت بانک ملی، تمام سپرده های دولت ایران از بانک شاهنشاهی اخذ و به آن بانک تسلیم شد (روزنامه اطلاعات، س ۲، ش ۴۸۸، دوشنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۰۷: ۱).

بانک ملی، از همان آغاز فعالیت، سخت مورد حمایت دولت ایران قرار گرفت و در همان حال، مجلس شورای ملی با تصویب قوانین و مقرراتی جدید، بیش از پیش، حیطة فعالیت و قدرت آن را گسترش داد. شواهد موجود نشان می دهد که اولیای دولت ایران و نیز مجلس شورای ملی، جهت تثبیت و تحکیم موقعیت بانک ملی و ضرورت محدود ساختن هر چه بیشتر فعالیت بانک شاهنشاهی در ایران، سخت عزم جزم کرده بودند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۶، جلسه ۹۸) ضمن اینکه بانک شاهنشاهی هم به رغم فشارهایی که بر آن وارد می شد، به آسانی تسلیم رقیب جدیدش نشد و به گونه ای پید اوپنهان، فعالیت هایش را در جهت رقابت با بانک ملی و یافتن راه هایی برای کند کردن روند فعالیت آن متمرکز ساخت (روزنامه اطلاعات، س ۴، ش ۹۹۰، یکشنبه ۱۸ اسفند ۱۳۰۸: ۲).

گام به گام تا لغو امتیاز نشر اسکناس توسط بانک شاهنشاهی

بانک شاهنشاهی ایران از همان آغاز فعالیت در ۱۲۶۷ش. / ۱۸۸۸م. ناشر انحصاری اسکناس در ایران بود. سیاست‌های کنترلی و اعتبار محلی اسکناس‌های بانک شاهنشاهی و گرفتاری‌هایی که در جریان مبادلات پولی ایجاد می‌کرد، طی چند دهه، مشکلات پرشمار پایان‌ناپذیری برای مردم کشور به وجود آورده بود. نثریات و روزنامه‌های کشور هم هر از چند گاه، مطالبی در ذکر مضار و مشکلات اسکناس‌های بانک شاهنشاهی منتشر می‌کردند. در واپسین سال‌های دوران قاجار و آستانه کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش. / ۲۲ فوریه ۱۹۲۱م. نیز مطالب متعددی در این باره در نثریات کشور به چاپ رسید و به گونه‌ای مستدل، مشکلات فراوانی را که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی برای اقتصاد تجاری و اعتباری-مالی کشور به وجود آورده بود، مورد بحث و تجزیه و تحلیل قرار می‌دادند و مسئولان کشور را به ضرورت پایان دادن به امتیاز انتشار اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی فرامی‌خواندند (مجله فلاح و تجارت، س، ش ۱۳، ۱ میزان ۱۲۹۷: ۲۴۳-۲۳۹). دولت ایران نیز، در برخی مذاکراتش با سفارت بریتانیا و نیز مسئولان بانک شاهنشاهی، به مشکلاتی که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی در عرصه اقتصادی و تجاری ایران فراهم آورده بود، اشاراتی می‌کردند (فیروز، ۱۳۷۸، ۲۲۹/۳-۲۲۳). طی سال‌های پس از کودتا، روند اعتراض به مشکلات ناشی از اسکناس‌های بانک شاهنشاهی گسترش بیشتری یافت. هم‌زمان با طرح تأسیس بانک ملی، مخالفت با سیطره بانک شاهنشاهی بر اقتصاد پولی-اعتباری کشور با شدت بیشتری دنبال شد و از ماه‌های نخست فعالیت بانک ملی در سال ۱۳۰۷، آگاهان به امور و نثریات کشور، آشکارا تصریح کردند تا زمانی که بانک شاهنشاهی امتیاز نشر اسکناس را در انحصار خود داشته باشد، بانک ملی، مؤسسه اعتباری قابل‌اعتنایی نخواهد بود و فقط زمانی می‌توان از بانک ملی که می‌تواند نبض اقتصاد پولی کشور را بر عهده بگیرد، به عنوان مهم‌ترین بانک نام برد که امتیاز نشر اسکناس را نیز از آن خود کند (جهانشاهی، ۱۳۳۸: ۱۰۰). اعتراض به اعتبار محلی اسکناس‌های بانک شاهنشاهی که فقط در شعب منتشر شده، قابل‌ارائه بود، از نیمه دوم ۱۳۰۷ش. / ۱۹۲۸م. افزایش چشمگیری یافت و نثریات کشور که بدون تردید از سوی دولت و حکومت حمایت می‌شدند، با شدت و حدت بیشتری در باره مشکلات مالی-اقتصادی ناشی از اعتبار محلی اسکناس‌های بانک شاهنشاهی و ضرورت لغو امتیاز نشر

اسکناس از سوی آن بانک، مطالب مبسوطی منتشر می‌کردند. گفته می‌شد که بانک شاهنشاهی، طی سالیان، در جریان نشر اسکناس، تخلفات قابل توجهی از امتیازنامه مربوطه انجام داده است. چنین تحلیل می‌شد که اعطای امتیاز بانک شاهنشاهی و بالاخص امتیاز انتشار اسکناس توسط این بانک در دوره سلطنت ناصرالدین شاه، نمی‌تواند برای نظام سلطنتی جدید التزام اجرایی داشته باشد و ضروری است اولیای امور دولت ایران در اولین فرصت، در مفاد آن امتیازنامه تجدیدنظری اساسی به عمل آورند (روزنامه اطلاعات، س ۳، ش ۶۰۵، یکشنبه ۲۲ مهر ۱۳۰۷: ۲ و ش ۶۲۷، یکشنبه ۲ آبان ۱۳۰۷: ۲).

نشریات داخلی، احتمالاً با اشاره اولیای حکومت، آشکارا به دولت ایران توصیه می‌کردند که با لغو امتیاز نشر اسکناس بانک شاهنشاهی، بیش از آن، حیثیت کشور را در نزد یک مؤسسه مالی-اعتباری خارجی به گرو نگذارند و امتیازی را که قبل از پیروزی انقلاب مشروطیت و در غیبت نهادهای قانون گذاری، به اجبار، در اختیار بیگانگان قرار گرفته بود، لغو و بلااثر نمایند (همان: ش ۶۳۶، چهارشنبه ۳۰ آبان ۱۳۰۷: ۱). روزنامه اطلاعات در ۲۵ آبان ۱۳۰۸ ش. ۱۶/ نوامبر ۱۹۲۹ م.، امتیاز بانک شاهنشاهی در نشر اسکناس را موجب وهن دولت و مردم کشور ارزیابی کرد و نوشت: «ایران تا پول کاغذ مستقل از خود نداشته باشد، پیوسته اسیر یک نفر صراف خارجی بوده و حقیقتاً دارای پول نیست. ایران امروزه از خود آلت مبادله ندارد. در حقیقت تجارت ایران مبادله جنس با جنس است و آلت مبادله ما منحصرأ در دست بانک شاهنشاهی است که مشاهده می‌نمائید برای استعمال آن صدی صد از تجار ما باج می‌گیرد» (روزنامه اطلاعات، س ۴، ش ۹۱۱، شنبه ۲۵ آبان ۱۳۰۷: ۱). طی سال‌های پس از کودتا، نمایندگان مجلس شورای ملی نیز هر از چند گاه، از مشکلاتی که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی در عرصه اقتصادی-تجاری و مالی-اعتباری کشور به وجود آورده بود، انتقاد می‌کردند. این‌گونه اعتراضات، پس از تشکیل دوره ششم مجلس شورای ملی افزایش یافت. نمایندگان به درستی معتقد بودند که سیاست‌های خلاف قاعده بانک شاهنشاهی در انتشار اسکناس، موجبات کاهش بیش از پیش ارزش پول ایران را فراهم آورده است و در غیاب یک دستگاه ناظر دولتی، نظام پولی-اعتباری کشور در اختیار مؤسسه‌ای خارجی قرار گرفته است (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۶، جلسه ۱۸). به دنبال تأسیس و آغاز به کار بانک ملی ایران، انتقاد نمایندگان مجلس شورای ملی از

اسکناس‌های بانک شاهنشاهی شدت بیشتری گرفت. نمایندگان، به‌ویژه با اشاره به اعتبار محلی اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، آن را از عوامل اصلی کاهش ارزش پول و نکث تجارت و بازرگانی و گردش سالم پول و اعتبارات پولی در کشور ارزیابی می‌کردند و از اینکه بانک شاهنشاهی تا آن هنگام در جهت از میان‌بردن محدودیت اعتبار محلی اسکناس‌ها گامی برنداشته بود، شکایت و انتقاد می‌کردند (همان: دوره ۷، جلسه ۱۰). نمایندگان مجلس بر این باور بودند که پس از تأسیس بانک ملی، بانک شاهنشاهی برای رقابت با آن، از اسکناس‌های خود به‌عنوان ابزار فشار استفاده می‌کند (همان). بدین ترتیب بود که مقامات مختلف دولتی و نیز شخص رضاشاه مایل بودند که برای معضل امتیاز انتشار اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی، چاره‌اندیشی مناسبی صورت گیرد (میلسپو، ۱۳۵۶: ۴۱؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۷۹-۱۷۸). دولت ایران و بالاخص عبدالحسین تیمورتاش، وزیر دربار در گام نخست، از بانک شاهنشاهی خواست محدودیت محلی اسکناس‌هایش را از میان بردارد؛ اما رؤسای بانک شاهنشاهی در لندن، این خواسته دولت ایران را رد کرده و آن را «پیشنهادهای احمقانه» خواندند و از مدیریت بانک در تهران خواستند که با این تقاضای دولت ایران سخت مبارزه کند؛ اما بانک شاهنشاهی، به تدریج از این موضع عقب‌نشینی کرد و پس از آنکه بانک ملی اعلام کرد که تمام اسکناس‌های بانک شاهنشاهی را بدون در نظر گرفتن اعتبار محلی‌اش قبول خواهد کرد، بانک شاهنشاهی دریافت که انحصار آن در کنترل پول کاغذی کشور، با تهدیدی جدی روبه‌رو شده است. در همان حال، دولت ایران به بانک شاهنشاهی اخطار داد، فقط با خارج کردن اسکناس‌های کهنه در گردش خود اجازه خواهد داشت که اسکناس‌های جدیدی منتشر کند. بدین ترتیب، بانک شاهنشاهی در «تعیین حجم نشر اسکناس» با محدودیت جدیدی روبه‌رو شد و به‌رغم اعتراض مقامات بانک شاهنشاهی، دولت ایران حاضر نشد محدودیت تعیین‌شده برای انتشار اسکناس را ملغی کند. همچنین، دولت ایران با ایجاد محدودیت‌های بیشتر نظیر خارج کردن وجوه دولتی از بانک شاهنشاهی، بانک را زیر فشار مالی بیشتری قرار داد. ضمن اینکه، بانک ملی با حمایت قاطع دولت در بسیاری از معاملات ارزی، کنترل نرخ ارز و تجارت خارجی بر بانک شاهنشاهی پیشی گرفت و با اعمال سیاست‌های مختلف و ایجاد تسهیلات، بسیاری از مشتریان ایرانی بانک شاهنشاهی به‌سوی بانک ملی گرایش پیدا کردند. مدیران بانک شاهنشاهی، پس از مقاومت‌های چندماهه،

بالاخره بر این باور قرار گرفتند که فقط با اعطای امتیاز نشر اسکناس به بانک ملی قادر خواهند شد از مشکلات عدیده دامن‌گیر بانک خلاصی یابند. در همان حال، سفارت بریتانیا در تهران به اولیای بانک شاهنشاهی توصیه کرد که برای واگذاری امتیاز انتشار اسکناس نرمش بیشتری از خود نشان دهند. به دنبال آن، تیمورتاش به مدیران بانک شاهنشاهی پیشنهاد کرد که با لغو امتیاز انتشار اسکناس موافقت کنند و در مقابل از امتیازات اقتصادی-تجاری و مالی دیگری بهره‌مند شوند. مدیران بانک شاهنشاهی پیشنهاد کردند که دولت ایران در قبال پرداخت مبلغ یک میلیون لیره غرامت، امتیاز انتشار اسکناس را زیر کنترل بانک ملی قرار دهد؛ اما این پیشنهاد به سرعت از سوی دولت ایران رد شد. تیمورتاش پیشنهاد کرد که بانک شاهنشاهی در قبال لغو امتیاز اسکناس، مبلغ ۳۵۰/۰۰۰ پوند به صورت وام بدون بهره از دولت ایران اخذ کرده، پس از پایان دوران امتیازنامه‌اش، آن را تأدیه کند. هر چند، این پیشنهاد تیمورتاش از سوی بانک شاهنشاهی رد شد؛ اما پس از مذاکرات و تبادل نامه‌های متعدد، نهایتاً طرفین برای لغو امتیاز انتشار اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی به توافق رسیدند (Jones, 1989. Vol 1: 219-224). از طرف دولت ایران، ابتکار مذاکرات با بانک شاهنشاهی جهت لغو امتیاز انتشار اسکناس، در دست تیمورتاش وزیر دربار بود (ابتهاج، ۱۳۷۱، ۳۹/۱). بدین ترتیب، با توافق طرفین، ضمیمه پنجمی به امتیازنامه اصلی بانک شاهنشاهی افزوده شد و بر اساس آن، بانک شاهنشاهی با دریافت ۲۰۰/۰۰۰ لیره وجه نقد، اجازه محدود برای به‌گرو گرفتن املاک زراعی و نیز حذف مقام کمیسری دولت ایران در بانک، حاضر شد از امتیاز نشر اسکناس صرف نظر کند. دولت ایران از نمایندگان مجلس شورای ملی خواست که به این توافق دولت ایران و بانک شاهنشاهی صورت قانونی بخشند (روزنامه اطلاعات، س ۴، ش ۱۰۴۵، سه‌شنبه ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۹: ۳).

پیش از آن، در ۲۳ اردیبهشت ۱۳۰۹ ش. / ۱۴ مه ۱۹۳۰ م.، رئیس الوزرای وقت، مهدی‌قلی خان هدایت به همراه وزیر مالیه، فیروز میرزا فیروز نصرت الدوله از طرف دولت ایران و راجرز و ویلکینسون از جانب بانک شاهنشاهی، طی اعلانی مشترک توافق فی‌مابین را به اطلاع عموم مردم رسانیده بودند (همان: ش ۱۰۴۱، چهارشنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۰۹: ۱). در ۲۸ اردیبهشت ۱۳۰۹ ش. نیز اعلان دیگری در این باره، در مطبوعات کشور منتشر شد (همان: ش ۱۰۴۳، یکشنبه ۲۸ اردیبهشت ۱۳۰۹: ۱). به دنبال ارائه متن قرارداد فی‌مابین دولت ایران

و بانک شاهنشاهی به مجلس شورای ملی، نمایندگان از ۳۱ اردیبهشت ۱۳۰۹ ش. / ۲۲ مه ۱۹۳۰ م.، طی چند جلسه مذاکره که بالاخص با مخالفت برخی از نمایندگان به التزام دولت ایران برای پرداخت مبلغ کلان ۲۰۰/۰۰۰ لیره به بانک شاهنشاهی همراه بود، نهایتاً، در ۶ خرداد ۱۳۰۹ ش. / ۲۸ مه ۱۹۳۰ م.، لایحه ارائه شده از سوی دولت را تصویب و به آن صورت قانونی بخشیدند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۷، جلسه ۱۲۶).

فرایند جمع آوری و جایگزینی اسکناس های بانک شاهنشاهی با اسکناس های بانک ملی ایران

از همان نخستین ماه های تصویب قانون لغو امتیاز انتشار اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی، بانک ملی با مساعدت جدی دولت، در صدد برآمد راهکارهای عملی انتشار اسکناس را مورد توجه قرار دهد. با این احوال، تا انتشار اسکناس مدت ها وقت لازم بود. هر چند، اولین نمونه های اسکناس جدید بانک ملی در مرداد ۱۳۰۹ ش. / اوت ۱۹۳۰ م. چاپ و منتشر شد (هدایت، ۱۳۷۵: ۳۱۸)؛ اما تا واپسین ماه های ۱۳۱۰ ش. / اوایل ۱۹۳۲ م.، هنوز اسکناس های بانک ملی به تولید و انتشار انبوه نرسیده بود. در نخستین روزهای واگذاری امتیاز نشر اسکناس به بانک ملی، برخی از رجال و آگاهان به امور، به جد نگران جلب اعتماد عمومی و ضمانت انتشار و گردش اسکناس های جدید در عرصه تجاری- اقتصادی کشور بودند (فرمانفرمائی، ۱۳۸۲: ۳۱۸/۲) اولین مجموعه های انبوه اسکناس های بانک ملی در اواخر اسفند ۱۳۱۰ ش. / اواسط مارس ۱۹۳۲ م. انتشار یافت که در شهر نیویورک چاپ شده بود. در یک سوی آن عکسی از رضاشاه با عبارت بانک ملی ایران درج شده بود و بازرس دولت ایران و رئیس بانک ملی آن را امضا و تأیید کرده بودند (روزنامه اطلاعات، ۶ ش ۱۵۶۷، یکشنبه ۲۹ اسفند ۱۳۱۰: ۲). از فروردین ۱۳۱۱ ش. / آوریل ۱۹۳۲ م.، اسکناس های جدید بانک ملی، به طور منظم، وارد عرصه تجاری- اقتصادی کشور شد (جهانشاهی، ۱۳۳۸: ۱۰۳). در ۲۷ اسفند ۱۳۰۸ ش. / ۱۸ مارس ۱۹۳۰ م.، مجلس شورای ملی قانونی را به تصویب رسانید که طی آن، واحد پول ایران از قران نقره به ریال طلا و نقره تغییر یافت و مسکوکات نیکلی و مسی نیز بر اساس واحد دینار قرار گرفت (ضیایی، ۱۳۷۲: ۶۰/۱-۵۶). در ۲۲ اسفند ۱۳۱۰ ش. / ۱۳ مارس ۱۹۳۲ م. نیز مجلس شورای ملی، بار دیگر اصلاحاتی در مقیاس

و میزان ارزش هر یک از واحدهای پولی کشور به وجود آورد و به بانک ملی اجازه داده شد که به مدت ۱۰ سال به صورت انحصاری اسکناس منتشر کند. در بخش‌هایی از این قانون که به چگونگی انتشار اسکناس از سوی بانک ملی اختصاص دارد، چنین می‌خوانیم:

ماده ۵. به بانک ملی برای مدت ده سال از تاریخ تصویب این قانون اجازه انحصاری انتشار اسکناس‌های مذکور در ماده ۲ که مبلغاً به نودمیلیون ریال بالغ می‌شود واگذار می‌گردد و پس از انقضای ده سال در صورتی که مطابق قانون مخصوص حق انحصاری مزبور ملغی نشود، برای ده سال دیگر به خودی خود تمدید خواهد شد و به همین ترتیب برای دوره‌های ده‌ساله عمل خواهد شد. به بانک ملی اجازه داده می‌شود که علاوه بر نودمیلیون ریال اسکناس مذکور در فوق، دویست و پنجاه میلیون ریال اسکناس دیگر که در ضمن آن مبلغی اسکناس هزار ریالی خواهد بود، طبع کرده و به جریان بیندازد؛ به این ترتیب اسکناس‌های در جریان به مبلغ سیصد و چهل میلیون ریال بالغ خواهد گردید.

ماده ۶. دولت موظف است که لااقل به میزان صدی شصت اسکناس‌های رایج، مسکوک نقره در جریان داشته باشد.

ماده ۷. میزان مسکوک نیکل پنج‌دیناری و ده‌دیناری و بیست و پنج‌دیناری که در جریان باید باشد نباید از سه میلیون ریال تجاوز بکند و ضرب اضافی مسکوکات مذکور در هر موقع منوط به قانون مخصوصی خواهد بود.

ماده ۸. دولت مکلف است که معادل مبلغ کل اسکناس‌های منتشره و مسکوک نیکل ذخیره که عبارت از مسکوک و شمش طلا و مسکوک و شمش و نقره و اسعار خارجی ممالکی که خرید و فروش و صدور و معاملات طلا در آنجا آزاد باشد، موجود داشته باشد؛ آن قسمت از ذخیره مذکور که در جریان نباشد، در بانک ملی به امانت گذارده می‌شود. بانک مزبور، قسمت شمش و نقود را در ایران و قسمت اسعار خارجی را طبق تعلیمات کتبی هیئت دولت در بانک‌های درجه اول خارجه نگهداری خواهد نمود...

ماده ۱۳. کلیه کسانی که از قبول پول رایج مملکت استنکاف نمایند، به مجازات‌های معینه در قانون مجازات عمومی محکوم خواهند گردید.

ماده ۱۴. این قانون پس از تصویب به موقع اجرا گذارده می‌شود (ضیایی، ۱۳۷۲:

پیش از آن هم در ۲۷ بهمن ۱۳۰۹ ش. / ۱۷ فوریه ۱۹۳۱ م. مجلس شورای ملی محل‌هایی را برای تأمین مخارج و هزینه‌های انتشار اسکناس‌های جدید بانک تعیین کرد (ضیایی، ۱۳۷۲: ۷۳/۱-۷۲). علاوه بر آن، با موافقت دولت، بخشی از عایدات نفت نیز برای چاپ و انتشار اسکناس‌های جدید بانک ملی اختصاص یافت (نفت در دوره رضاشاه، ۱۳۷۸: ۴۰۴). در ۲۸ اسفند ۱۳۱۰ ش. / ۱۹ مارس ۱۹۳۲ م.، دولت مصوبه‌ای تصویب کرد که به بانک ملی اجازه می‌داد که بر اساس شرایط مشروحه‌ی زیر، اسکناس‌های بانک شاهنشاهی و پول‌های مسکوک قران را به اسکناس‌های جدید تبدیل نماید و ارزش خارجی بفروشد:

۱. بانک ملی مکلف است که در مقابل هر مقدار مسکوک نقره قرانی و دوقرانی و پنج قرانی که به بانک تحویل داده شود و اسکناس‌های جدید مطالبه شود به حساب یک ریال، یک قران اسکناس تسلیم نماید. ۲. بانک ملی مکلف است که اگر اشخاصی پهلوی طلا به بانک تسلیم نمایند و اسعار خارجی مطالبه نمایند، در مقابل، اسعار مزبور را در روی پایه طلا به آن‌ها بفروشد. ۳. اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، از تاریخ اول فروردین ۱۳۱۱ ش. [۲۱ مارس ۱۹۳۲ م.] تا آخر خرداد، باید از طرف بانک مزبور جمع‌آوری شده و از جریان خارج گردد. بانک مزبور مکلف است که در مقابل اسکناس‌های خود مسکوک نقره به صاحبان آن‌ها تسلیم نماید. ۴. بانک ملی مکلف است که دفتر مخصوص برای ثبت نمره‌های اسکناس‌هایی که به جریان می‌افتد نگاه داشته و هر یک از اسکناس‌ها را که به جریان بیندازند، قبلاً در آن دفتر ثبت نماید. نمره اسکناس‌هایی که دوباره به بانک عودت داده می‌شود در دفتر مزبور ثبت خواهد شد که بدین ترتیب بانک همیشه بداند چه نمراتی از کدام یک از سری‌های اسکناس در جریان بوده و کدام یک در ذخیره خود بانک است (ضیایی، مجموعه مصوبات، ۱۳۷۲: ۶۴/۱).

به‌رغم زمان‌بندی هیئت دولت، روند تبدیل اسکناس‌های بانک شاهنشاهی به اسکناس‌های جدید بانک ملی، طبق برنامه‌ی تعیین‌شده در خرداد ۱۳۱۰ ش. / ژوئن ۱۹۳۲ م. پایان نیافت و به دنبال آن در ۱۳ شهریور ۱۳۱۱ ش. / ۴ سپتامبر ۱۹۳۲ م.، دولت ایران اعلام کرد که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی تا پایان سال ۱۳۱۱ ش. / اوایل ۱۹۳۳ م. اعتبار دارد و روند تبدیل آن به اسکناس‌های جدید بانک ملی کماکان تداوم می‌یابد (روزنامه‌ی اطلاعات، س ۶، ش ۱۴۰۷، یکشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۱۰: ۲). پیش از آن و در ۱۵ فروردین ۱۳۱۰ ش. / ۵ آوریل ۱۹۳۱ م.،

آگاهان به امور پیش‌بینی کرده بودند که کار چاپ و انتشار اسکناس‌های جدید بانک ملی و جایگزینی آن با اسکناس‌های بانک شاهنشاهی طبق زمان‌بندی تعیین‌شده، پایان نخواهد یافت (همان: س ۵، ش ۱۳۸۸، یکشنبه ۱۵ فروردین ۱۳۱۰: ۲) و در ۲۸ شهریور ۱۳۱۰ ش. / ۲۰ سپتامبر ۱۹۳۱ م. نیز اعلانی از سوی بانک شاهنشاهی منتشر شد که بر اساس آن، بانک فقط تا ۲۸ آذر ۱۳۱۰ ش. / ۲۰ دسامبر ۱۹۳۱ م. اسکناس‌های قدیم خود را به وجه نقد (پول فلزی) تبدیل می‌کرد (همان: س ۳، ش ۱۴۳۳، دوشنبه ۱۳ مهر ۱۳۱۰: ۱). بانک شاهنشاهی، از روز ۱۷ مهر ۱۳۱۰ ش. / ۱۰ اکتبر ۱۹۳۱ م.، به کلیه شعب خود دستور داد، تمام اسکناس‌های قدیمی بانک را بدون در نظر گرفتن شعبه صادرکننده و اعتبار محلی آن‌ها، در قبال ادای وجه نقد (پول فلزی) قبول کنند (همان: س ۶، ش ۱۴۳۶، شنبه ۱۷ مهر ۱۳۱۰: ۲). در همان حال، وزیر مالیه ایران، به دارندگان اسکناس‌های بانک شاهنشاهی وعده داد که پس از ادای اسکناس‌های بانک شاهنشاهی و دریافت وجه نقد (قران) می‌توانند وجوه دریافتی را با اسکناس‌های جدید بانک ملی تعویض کنند. ضمن اینکه بانک ملی نیز طبق توافقاتی که با بانک شاهنشاهی داشت، مستقلاً در قبال دریافت اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، اسکناس‌های جدید را در اختیار ارائه‌کنندگان قرار می‌داد و سپس وجوه اسکناس‌های دریافتی را از بانک شاهنشاهی دریافت می‌کرد (همان: ش ۱۵۶۲، یکشنبه ۲۲ اسفند ۱۳۱۰: ۲). در ۱۱ اردیبهشت ۱۳۱۱ ش. / ۱ مه ۱۹۳۲ م. هم بانک شاهنشاهی طی اعلانی به اطلاع عموم رسانید: ... بعد از ۲۰ ژوئن ۱۹۳۲ م. [۳۰ خرداد ۱۳۱۱ ش.]. اسکناس‌های بانک دیگر صادر نخواهد شد و آنچه از اسکناس‌های صادره در مقابل وجه که اکنون در جریان باقی است، باید در ۲۰ سپتامبر ۱۹۳۲ م. [۲۹ شهریور ۱۳۱۱ ش.]. یا قبل از آن، شعبه صادرکننده بانک که اسم آن شعبه روی اسکناس قید شده، برای دریافت وجه ارائه‌گردد. در ۲۱ سپتامبر ۱۹۳۲ م. [۳۰ شهریور ۱۳۱۱ ش.]. بانک معادل اسکناس‌های صادره در مقابل وجه را که وجه آن‌ها به طریق مذکور در فوق تأدیه نشده بود، به قران به دولت خواهد پرداخت و دولت متعهد است در آن روز یا هر موقع بعد از آن وجه کلیه این‌گونه اسکناس‌های بانک را به مجرد ارائه به خزانه داری کل مطابق قیمت به قران به آن‌ها بپردازد (روزنامه اطلاعات، س ۶، ش ۱۶۰۰، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۱۱: ۱).

هم‌زمان با بانک شاهنشاهی و بانک ملی که طبق توافقاتی، مشترکاً روند تبدیل اسکناس های بانک شاهنشاهی را دنبال می‌کردند، در برخی از شهرها و ایالات کشور نیز ادارات مالیه در این مهم مشارکت می‌کردند تا عمل تبدیل اسکناس های بانک شاهنشاهی به پول های جدید، با سرعت بیشتری انجام پذیرد (ساکما: ۲۹۱، فیش: ۱۱۰۱۱۹)؛ به ویژه در مناطقی از کشور که بانک شاهنشاهی شعبه‌ای نداشت و یا شعبات آن برچیده شده بود، بانک ملی در تبدیل اسکناس های بانک شاهنشاهی به اسکناس های جدید نقشی درجه اول بر عهده داشت. در ۲۵ خرداد ۱۳۱۱ ش. / ۱۵ ژوئن ۱۹۳۲ م.، بانک شاهنشاهی طی اعلانی، در این باره چنین به اطلاع مردم رسانید:

از نقطه نظر مساعدت با عامه برای اخذ وجه اسکناس های بانک شاهنشاهی ایران صادره در نقاط ذیل: بابل، بیرجند، بروجرد، دزفول، قزوین و زابل که در محل صدور باید تأدیه شود و دیگر بانک شاهنشاهی ایران در نقاط مذکور شعبه ندارد، بر طبق قرارداد با بانک محترم ملی ایران وجه اسکناس های بانک شاهنشاهی ایران صادره در نقاط مذکور به محض ارائه به شعب بانک محترم ملی ایران در نقاط مذکور بدون کم و کسر تأدیه خواهد شد (روزنامه اطلاعات، س ۶، ش ۱۶۳۰، چهارشنبه ۲۵ خرداد ۱۳۱۱: ۱).

در حالی که جمع آوری اسکناس های بانک شاهنشاهی و نیز تعویض قران و سایر پول های فلزی قدیمی با اسکناس و مسکوکات جدید با همکاری بانک ملی و بانک شاهنشاهی دنبال می‌شد، هر از چند گاه، بانک شاهنشاهی و نیز دولت ایران، مهلت استفاده از پول های قدیمی و تبدیل آن به پول جدید را تمدید می‌کردند (همان: ش ۱۶۱۴، شنبه ۷ خرداد ۱۳۱۱: ۱). مجلس شورای ملی نیز با تصویب قوانین و مقرراتی جدید، تسهیلات بیشتری برای این نقل و انتقالات پولی اعمال می‌کرد (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۸، جلسه ۱۰۶).

بانک شاهنشاهی با دولت ایران توافقی را به امضا رسانید که طبق آن، بانک شاهنشاهی موظف شده بود تا ۲۹ شهریور ۱۳۱۱ ش. / ۲۰ سپتامبر ۱۹۳۲ م.، تمام اسکناس های منتشره خود را از دارندگان آن دریافت دارد و از آن تاریخ به بعد، ملزم بود وجوه تمام اسکناس های تأدیه نشده خود را در اختیار بانک ملی ایران قرار دهد تا بانک اخیر، مستقیماً به اخذ اسکناس های بانک شاهنشاهی از دارندگان آن اقدام کند. در ۱۳ مهر ۱۳۱۱ ش. / ۱۵ اکتبر ۱۹۳۲ م.، وزارت مالیه در همین راستا اعلانی به شرح زیر منتشر کرد:

اعلان ۱. از تاریخ سی ام شهریور ۱۳۱۱ [۲۱ سپتامبر ۱۹۳۲ م.] قیمت اسکناس‌های بانک شاهنشاهی ایران که از جریان بایستی خارج شوند، توسط بانک ملی در طهران و شعبات آن در ولایات قابل پرداخت خواهد بود. ۲. دارندگان اسکناس‌های بانک شاهنشاهی بایستی در هر شهری که اسکناس‌ها صادر گردیده و در روی اسکناس قید است، به شعبه بانک ملی ایران در آن شهر مراجعه نمایند و بانک ملی ایران موظف است که وجه اسکناس‌ها را در محل صدور بدون هیچ‌گونه صرفی [تنزیل] بپردازد. ۳. اسکناس‌های صادره در مسجدسلیمان که فعلاً در آنجا شعبه بانک ملی دائر نیست، در شعبه بانک ملی در اهواز قابل پرداخت خواهد بود (روزنامه اطلاعات، س ۷، ش ۱۷۲۲، چهارشنبه ۱۳ مهر ۱۳۱۱: ۴).

چند روز بعد و در ۱۸ دی ۱۳۱۱ ش. / ۵ ژانویه ۱۹۳۳ م. نیز وزارت مالیه، طی اعلان تکمیلی دیگری، مهلت ارسال و تسلیم اسکناس‌های ولایات مختلف کشور برای بانک ملی را تا ۲۹ اسفند ۱۳۱۱ ش. / ۲۰ مارس ۱۹۳۳ م.، تعیین کرد و تأکید نمود که پس از انقضای مهلت تعیین شده، هیچ‌گونه اسکناس دیگری را قبول نخواهد کرد (روزنامه اطلاعات، س ۷، ش ۱۷۲۶، دوشنبه ۱۸ مهر ۱۳۱۱: ۴). وزارت مالیه در ۲۳ آبان ۱۳۱۱ ش. / ۱۴ نوامبر ۱۹۳۲ م. نیز به عموم مردم کشور اطلاع داد که اسکناس‌های بانک شاهنشاهی فقط تا پایان دی ۱۳۱۱ ش. در ولایات و شهرهای مختلف با پول جدید قابل تعویض است و از آن پس تا پایان اسفند ۱۳۱۱ ش. / ۲۰ مارس ۱۹۳۳ م.، فقط شعبه مرکزی بانک ملی در تهران اسکناس‌های بانک شاهنشاهی را بدون توجه به شعبات صادرکننده آن قبول می‌کند و از فروردین ۱۳۱۲ ش. / مارس ۱۹۳۳ م.، کلیه اسکناس‌های بانک شاهنشاهی از درجه اعتبار ساقط می‌شوند (همان: ش ۱۷۵۵، یکشنبه ۲۲ آبان ۱۳۱۱: ۴)؛ اما باز هم کار تعویض و تبدیل اسکناس‌های بانک شاهنشاهی با اسکناس و پول‌های جدید، طبق برنامه زمان‌بندی شده، پیش نرفت و پس از اینکه در این باب مذاکراتی در مجلس شورای ملی صورت گرفت (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۹، جلسه ۱۷)، وزارت مالیه مهلت قبول اسکناس‌های بانک شاهنشاهی را تا ۲۰ آبان ۱۳۱۲ ش. / ۱۱ نوامبر ۱۹۳۳ م.، تمدید کرد و به دارندگان این اسکناس‌ها هشدار داد تا در مهلت تمدید شده، پول‌های خود را به شعبه بانک ملی در تهران تسلیم کنند و وجه آن را تمام و کمال دریافت دارند. (روزنامه اطلاعات، س ۷، ش ۱۹۰۵، پنجشنبه ۴ خرداد ۱۳۱۲: ۴).

فرایند پایانی جایگزینی اسکناس‌ها

در جریان تبدیل اسکناس‌های بانک شاهنشاهی به اسکناس‌های جدید بانک ملی، مشکلاتی نیز بروز کرد و بالاخص، به خاطر اتخاذ سیاست‌های مختلف و گاه متضاد از سوی بانک شاهنشاهی در روند و چگونگی تبدیل اسکناس‌ها، دارندگان اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، مدت‌ها دچار سرگردانی می‌شدند و در این میان، سوءاستفاده‌های بسیاری صورت می‌گرفت (روزنامه اطلاعات، س ۶، ش ۱۴۳۵، پنجشنبه ۱۵ مهر ۱۳۱۱: ۱). اقدام بانک شاهنشاهی در اخذ مبلغی به عنوان صرف و کارمزد از اسکناس‌های قدیم خود که در شعب مختلف آن بانک صادر شده بود، مدت‌ها موجبات اعتراض و نگرانی دارندگان این‌گونه اسکناس‌ها را فراهم آورد و فقط در اواسط اردیبهشت ۱۳۱۱ ش. / اوایل مه ۱۹۳۲ م. بود که بانک شاهنشاهی وعده داد، دیگر از دارندگان اسکناس‌های قدیم وجه بیشتری دریافت نمی‌کند (همان: ش ۱۶۰۴، سه‌شنبه ۲۰ اردیبهشت ۱۳۱۱: ۲ و ش ۱۶۰۵: ۲). نمایندگان مجلس شورای ملی بارها طی مذاکرات‌شان به کارمزدی که بانک شاهنشاهی از دارندگان اسکناس‌های قدیم این بانک دریافت می‌کرد، اعتراض کردند و از دولت خواستند بانک شاهنشاهی را از این‌گونه اقدامات خلاف قاعده بازدارد، ضمن اینکه موضوع اخذ صرف و کارمزد از این‌گونه اسکناس‌ها موجب می‌شد تا برخی از صرافان، کسبه و تجار نیز به‌هنگام دریافت اسکناس‌های قدیم بانک شاهنشاهی از دارندگان آن، به سودجویی‌های مضاعف‌تری دست یازند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۸، جلسه ۸۵). به رغم تمام وعده‌هایی که جهت از میان‌رفتن مشکلاتی از این نوع داده می‌شد، تا مدت‌ها هنوز مشکل دریافت صرف و کارمزد از اسکناس‌های قدیمی بانک شاهنشاهی به قوت خود باقی بود (روزنامه اطلاعات، س ۷، ش ۱۷۱۰، چهارشنبه ۳۰ شهریور ۱۳۱۱: ۱). در همین ارتباط، در ۳ بهمن ۱۳۱۱ ش. / ۲۳ ژانویه ۱۹۳۳ م.، اداره تشکیلات نظمیه به حکومت اصفهان نوشت: «... مطابق راپرت واصله این دو روزه راجع به کسر اسکناس بانک شاهنشاهی در شهر صحبت‌هایی هست و از تومانی صد دینار تا پنج‌شاهی کسبه و صراف‌ها اسکناس را صرف می‌نمایند. بدیهی است این وضعیت به‌ضرر عموم خاصه ضعیفان تمام می‌شود. چنان‌که رأی عامه اقتضاء فرماید، تصمیم مقتضی در این خصوص اتخاذ و اعلان فرمایند تا اهالی تکلیف خود را بدانند» (ساکما، سند: ۲۹، فیش: ۱۱۰۱۱۹).

اسناد و مدارک فراوان موجود نشان می‌دهد که به‌خاطر سوءسیاست‌های دولت و مسئولان بانک شاهنشاهی، بسیاری از دارندگان اسکناس‌های بانک شاهنشاهی زیان‌های مضاعفی را متحمل شدند و در مناطق زیادی از کشور، دارندگان اسکناس در مهلت تعیین شده مقرر، هیچ‌گاه از موضوع تبدیل اسکناس‌های بانک شاهنشاهی به پول‌های جدید بانک ملی اطلاع پیدا نکردند (ساکما، سند: ۱۸۱۸۵/۲۴۰۰). نامه‌ها و گزارش‌های اعتراضی فراوانی از شهرها و مناطق دور و نزدیک کشور در دست است که نشان می‌دهد، طی این تغییر و تحول پولی، خسارات قابل توجهی به کسب‌وکار محلی و نیز مسائل تجاری و امور کلان کشور وارد شده بود (ساکما، سند: ۲۴۰، فیش: ۲۷/۲۱۷۰۰؛ همان: سند: ۲۴۰، فیش: ۵۵/۲۷۶۰۰). آنچه بود، کار تعویض اسکناس‌های بانک شاهنشاهی با اسکناس‌های جدید بانک ملی و نیز تبدیل قران و سایر مسکوکات قدیمی به ریال و مسکوکات دینار تا پایان مهلت تعیین شده ادامه یافت و اسکناس‌های جمع‌آوری شده، با حضور نمایندگان دولت ایران و مدیران بانک شاهنشاهی، سوزانده شد (ساکما: ۱۸۸۶۶/۲۴۰۰ ی ۳۲۵ الف. الف).

از جمله تبعات جمع‌آوری و تبدیل اسکناس‌های بانک شاهنشاهی طی سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۱ ش. / ۱۹۳۳-۱۹۳۲ م. کاهش قیمت ارزهای خارجی، به ویژه لیره بود. بانک شاهنشاهی که ملزم بود در قبال اخذ اسکناس‌های خود وجه نقد (پول فلزی) به ارائه‌دهندگان اسکناس بپردازد، جهت اکتیاع وجه نقد (قران نقره)، مجبور شد، مقادیر زیادی لیره در معرض فروش قرار دهد که موجب کاهش قیمت لیره در بازارهای ارز داخلی گردید (روزنامه اطلاعات، س ۹، ش ۲۳۳۰، دوشنبه ۳۰ مهر ۱۳۱۳: ۴). ضمن اینکه، پس از پایان مهلت تعیین‌شده، بانک شاهنشاهی مبلغ ۵۰-۱۶۴۱۶۲۴ ریال در اختیار بانک ملی قرار داد تا از آن پس، بانک ملی مستقیماً در قبال اخذ اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، وجوه نقد (مسکوک یا اسکناس جدید بانک ملی) در اختیار ارائه‌کنندگان قرار دهد. بدین ترتیب، بانک ملی در مهلت شش‌ماهه دیگری که تا اواسط ۱۳۱۲ ش. / سپتامبر ۱۹۳۳ م.، تعیین شده بود، اسکناس‌های باقی‌مانده بانک شاهنشاهی را از دارندگان آن قبول می‌کرد (ساکما: ۲۰۰۲۱۴۹۷/۶۰۵ ع ب آ الف). بگذریم از اینکه تا سال‌ها بعد، هنوز بخشی از اسکناس‌های بانک شاهنشاهی نزد مردم باقی مانده بود که در موعد مقرر به‌دلایل عدیده نتوانسته بودند آن را به بانک ارائه دهند. پس از پایان مهلت تعیین‌شده برای جمع‌آوری اسکناس‌های بانک شاهنشاهی، وزارت دارایی طی

گزارشی به شرح زیر، در اراء میزان نشر اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی و نیز چگونگی جمع‌آوری آن چنین نوشت:

بانک شاهنشاهی ایران از بدو تأسیس خود دو طرح اسکناس در ایران منتشر نموده است. از طرح اول مجموعاً معادل ۲۵۵/۲۰۰/۰۰۰ ریال (۲۵/۵۲۰/۰۰۰ تومان) اسکناس به تدریج وارد کرده و به جریان گذاشت و پس از اینکه طرح دوم منتشر شد، اسکناس‌های طرح اول را با آن‌ها تبدیل کرد. از اسکناس‌های طرح دوم نیز مجموعاً تا میزان ۲۴۵/۴۵۰/۰۰۰ ریال (۲۴/۵۴۵/۰۰۰ تومان) اسکناس برای رواج به مهر دولت ایران رسانید. به موجب قرارداد دولت ایران با بانک شاهنشاهی مصوب اردیبهشت ۱۳۰۹ مقرر بوده است که بانک وجه اسکناس‌های منتشره خود را منتهی تا آخر خرداد ماه ۱۳۱۰ تأدیه نماید و وجه اسکناس‌هایی را که به بانک برنگردد، به دولت بدهد. بعدها این موعد تا آخر اسفند ۱۳۱۱ تمدید شد. در اوایل ۱۳۱۲ از بابت اسکناس‌هایی که برنگشته بود، بانک شاهنشاهی مبلغ ۱۶۴۱۶۲۴/۵۰ ریال به دولت داد. لیکن چون مجدداً دولت برای قبول اسکناس‌های برنگشته شش ماه مهلت داد، مقدار دیگری از اسکناس‌های بانک شاهنشاهی توسط بانک ملی ایران جمع‌آوری و وجه آن‌ها از محل ۱۶۴۱۶۲۴/۵۰ ریال سابق‌الذکر تأدیه گردید. به طوری که از آن به بعد فقط ۱۱۴۴۳۵۹-۶۰ ریال از بابت اسکناس‌های برنگشته در اختیار دولت باقی ماند و این مبلغ در دو نوبت به حساب دارائی دولت منتقل گردید. از اسکناس‌های بانک شاهنشاهی ایران فقط ۵۰-۱۲۹۱۶۶۷ ریال در ظرف سنوات ۱۳۱۱ و ۱۳۱۲ توسط بانک ملی ایران جمع‌آوری شده و بقیه اسکناس‌ها را خود بانک شاهنشاهی مستقیماً جمع‌آوری کرده و وجه آنرا به مردم پرداخته است (ساکما: ۲۰۰۲۱۴۹۷/۲۰۵/۶۰۵ ت ع ب آ الف).

نتیجه

در مقاله حاضر دلایل و چگونگی تأسیس بانک ملی ایران و به تبع آن فرایندی که به سلب امتیاز انحصاری انتشار اسکناس از بانک شاهنشاهی و واگذاری آن به بانک ملی ایران انجامید، با بهره‌گیری از الگوی ردیابی فرایند و به روش بررسی تاریخی مورد ارزیابی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش ما را به نتایج زیر رهنمون می‌سازد:

به‌رغم تمام تلاش‌هایی که صورت گرفت، طرح تأسیس بانک ملی ایران در دوران مشروطه عمدتاً به‌دلیل مشکلات مالی مبتلابه دولت و مردم، مخالفت‌ها و کارشکنی بانک‌های شاهنشاهی و استقراضی به‌جایی نرسید. طرح تأسیس بانک ملی ایران در سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۰۶ش. / ۱۹۲۸-۱۹۲۷م. با نظر مساعد اقبال مختلف مردم ایران روبه‌رو شد. به‌دلایل گوناگون مالی-اعتباری و سیاسی، علاوه بر بخش‌هایی از حاکمیت و دولت، بسیاری از مردم کشور از کارنامه‌ی بیش از سه دهه فعالیت بانک شاهنشاهی در ایران رضایت‌خاطری نداشتند. تأسیس بانک ملی ایران موجب نگرانی اولیای بانک شاهنشاهی گردید و به‌تبع آن رقابت زود هنگامی میان دو بانک شکل گرفت. حمایت قاطع مجموعه‌ی حاکمیت از بانک ملی نقش مهمی در تقویت موقعیت آن در برابر بانک شاهنشاهی ایران ایفا می‌کرد. واگذاری امتیاز انحصاری نشر اسکناس در ایران به بانک ملی ایران، موقعیت مسلط مالی-اعتباری بانک شاهنشاهی را که تا آن هنگام عهده‌دار آن مهم بود، سخت آسیب‌پذیر کرد. اگر چه لغو امتیاز انتشار اسکناس از سوی بانک شاهنشاهی با استقبال عمومی روبه‌رو گردید؛ اما برخلاف پیش‌بینی‌های اولیه، تعویض اسکناس‌های آن بانک با اسکناس‌های جدید بانک ملی ایران با مشکلاتی اجرایی روبه‌رو شد و فرایندی چندساله را طی کرد.

منابع و مأخذ

اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند: ۲۰۲۱۴۹۷ / ۲۰۰۵ / ۲۰۵ ع ب آ الف

_____، سند: ۲۴۰، فیش: ۲۱۷۰۰۲۷

_____، سند: ۲۴۰، فیش: ۲۷۶۰۰۵۵

_____، سند: ۲۴۰، فیش: ۳-۲۷-۳۱۴

_____، سند: ۲۴۰۰۱۸۱۸۵

_____، سند: ۲۴۰۰۱۸۸۶۶ / ۳۲۵ ی ۳ الف

_____، سند: ۲۹۱، فیش: ۱۱۰۱۱۹

کتاب‌ها:

آبراهامیان، یرواند، ۱۳۷۷، *ایران بین دو انقلاب*، مترجمان: احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی. آژند، یعقوب و دیگران (به کوشش)، ۱۳۷۸، *نفت در دوره رضاشاه: تجدیدنظر در امتیازنامه داریسی (قرارداد ۱۹۳۳)*، ۱۳۷۸، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ابتهاج، ابوالحسن، ۱۳۷۱، *خاطرات ابوالحسن ابتهاج*، ج ۱، تهران: علمی.

بلوشر، ویپرت فون، ۱۳۶۳، *سفرنامه بلوشر*. مترجم: کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.

پیروزفر، اکبر، ۱۳۷۳، *بانک و بانکداری در ایران*، تهران: مؤلف.

جهانشاهی، عبدالعلی، ۱۳۳۸، *تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران*، تهران: بانک ملی ایران.

زرگر، علی اصغر، ۱۳۷۲، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه*، ترجمه: کاوه بیات، تهران: پروین و معین.

شاهدی، مظفر، ۱۳۷۸، «مجلس اول، بحرانهای مالی و طرح تأسیس بانک ملی»، فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران، س ۳، ش ۱۰، تابستان ۱۳۷۸.

ضیایی، منوچهر، ۱۳۷۲، *مجموعه قوانین پولی و بانکی و سایر قوانین مربوط از سال ۱۲۸۵ تا سال ۱۳۷۰*، ج ۱، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

-----، ۱۳۷۲، *مجموعه مصوبات دولت در زمینه مسائل پولی و بانکی و سایر مصوبات مربوط از سال ۱۲۹۱ تا سال ۱۳۷۰*، ج ۱، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

طالبان، محمدرضا، ۱۳۸۷، «*تأملی بر تکنیک ردیابی فرایند در مطالعات انقلاب اسلامی ایران*»، متین، ش ۴۰.

فرمانفرمائی، محمدرضا، ۱۳۸۲، *از روزگار رفته حکایت*، ج ۲، به کوشش: منصوره اتحادیه و بهمن فرمان، تهران: کتاب سیامک.

فیروز (نصرت الدوله)، فیروز میرزا، ۱۳۷۸، *مجموعه مکاتبات، خاطرات... فیروز میرزا فیروز*، ج ۳، به کوشش: منصوره اتحادیه و سعاد پیرا، تهران: کتاب سیامک.

مکی، حسین، ۱۳۶۶، *تاریخ بیست ساله ایران*، ج ۴ و ۶، تهران: نشر ناشر.

میلسپو، آرتور چسلر، ۱۳۵۶، *مأموریت آمریکاییها در ایران*، ترجمه: حسین ابوترابیان، تهران: پیام.

هدایت (مخبرالسلطنه)، مهدی قلی خان، ۱۳۷۵، *خاطرات و خطرات*، تهران: زوار.

نشریات:

روزنامه اطلاعات، س ۲، ش ۲۹۰، چهارشنبه ۱ شهریور ۱۳۰۶

_____، س ۲، ش ۴۸۸، دوشنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۰۷

_____، س ۳، ش ۱۴۳۳، دوشنبه ۱۳ مهر ۱۳۱۰

_____، س ۳، ش ۵۷۱، سه‌شنبه ۱۳ شهریور ۱۳۰۷

- _____، س ۳، ش ۶۰۵، یکشنبه ۲۲ مهر ۱۳۰۷
- _____، س ۳، ش ۶۲۷، یکشنبه ۲ آبان ۱۳۰۷
- _____، س ۳، ش ۶۳۶، چهارشنبه ۳۰ آبان ۱۳۰۷
- _____، س ۴، ش ۱۰۴۱، چهارشنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۰۹
- _____، س ۴، ش ۱۰۴۳، یکشنبه ۲۸ اردیبهشت ۱۳۰۹
- _____، س ۴، ش ۱۰۴۵، سه‌شنبه ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۹
- _____، س ۴، ش ۹۱۱، شنبه ۲۵ آبان ۱۳۰۷
- _____، س ۴، ش ۹۹۰، یکشنبه ۱۸ اسفند ۱۳۰۸
- _____، س ۵، ش ۱۳۸۸، یکشنبه ۱۵ فروردین ۱۳۱۰
- _____، س ۶، ش ۱۴۰۷، یکشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۱۰
- _____، س ۶، ش ۱۴۳۵، پنجشنبه ۱۵ مهر ۱۳۱۱
- _____، س ۶، ش ۱۴۳۶، شنبه ۱۷ مهر ۱۳۱۰
- _____، س ۶، ش ۱۵۶۲، یکشنبه ۲۲ اسفند ۱۳۱۰
- _____، س ۶، ش ۱۵۶۷، یکشنبه ۲۹ اسفند ۱۳۱۰
- _____، س ۶، ش ۱۶۰۰، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۱۱
- _____، س ۶، ش ۱۶۰۴، سه‌شنبه ۲۰ اردیبهشت ۱۳۱۱
- _____، س ۶، ش ۱۶۱۴، شنبه ۷ خرداد ۱۳۱۱
- _____، س ۶، ش ۱۶۳۰، چهارشنبه ۲۵ خرداد ۱۳۱۱
- _____، س ۷، ش ۱۷۱۰، چهارشنبه ۳۰ شهریور ۱۳۱۱
- _____، س ۷، ش ۱۷۲۲، چهارشنبه ۱۳ مهر ۱۳۱۱
- _____، س ۷، ش ۱۷۲۶، دوشنبه ۱۸ مهر ۱۳۱۱
- _____، س ۷، ش ۱۷۵۵، یکشنبه ۲۲ آبان ۱۳۱۱
- _____، س ۷، ش ۱۹۰۵، پنجشنبه ۴ خرداد ۱۳۱۲
- _____، س ۹، ش ۲۳۳۰، دوشنبه ۳۰ مهر ۱۳۱۳
- _____، س ۳، ش ۵۷۲، چهارشنبه ۱۴ شهریور ۱۳۰۷
- روزنامه ستاره/ایران، س ۱۲، ش ۳۶، پنجشنبه ۲۴ شهریور ۱۳۰۵
- _____، س ۱۲، ش ۵۷، جمعه ۲۴ مهر ۱۳۰۵
- _____، س ۱۲، ش ۹۵، یکشنبه ۲۰ آذر ۱۳۰۵
- مجله فلاح و تجارت. س، ش ۱۳، ۱ میزان ۱۲۹۷

صورت مذاکرات مجلس:

صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۶، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۶

_____، دوره ۶، جلسه ۱۸

_____، دوره ۶، جلسه ۴۴

_____، دوره ۶، جلسه ۹۸

_____، دوره ۶، جلسه ۹۸

_____، دوره ۷، جلسه ۱۰

_____، دوره ۷، جلسه ۱۲۶

_____، دوره ۸، جلسه ۱۰۶

_____، دوره ۸، جلسه ۸۵

_____، دوره ۹، جلسه ۱۷

لاتین:

Jones. Geoffrey (1989). *Banking and Empire in Iran*. Vol. 1. London: Cambridge university.